

Olga Kielak – absolwentka filologii polskiej i kulturoznawstwa, doktorantka w Zakładzie Tekstologii i Gramatyki Współczesnego Języka Polskiego UMCS. W ramach programu MNiSW „Diamantowy Grant” realizuje projekt *Językowo-kulturowy obraz zwierząt domowych w języku potocznym i polskiej kulturze ludowej*, rekonstruując ludowe wyobrażenia zwierząt domowych. Jej zainteresowania naukowe sytuują się w ramach etnolingwistyki kognitywnej skupionej wokół problematyki językowego obrazu i powiązanej z badaniami lubelskich etnolingwistów pracujących nad *Słownikiem stereotypów i symboli ludowych*

Olga Kielak

Symbolika leszczyny w polskiej kulturze ludowej. Fragment definicji kognitywnej

Niemiecki badacz symboli, Manfred Lurker, pisał: „podstawowa prawda rzeczywistości brzmi, że żadna rzecz nie jest jedynie sobą” (Lurker, 2011, s. 13), rzecz zawierać ma w sobie coś więcej, niż ona sama, sens uzyskując dopiero wówczas, gdy człowiek uświadomi sobie, że odsyła do czegoś większego (Lurker, 2011, s. 13). W rozważaniach nad problemem istoty i znaczenia symbolu Lurker doszedł do wniosku, że znaczy on „nie tylko odsyłając do znaczenia czegoś innego, lecz także uprzytamniając, reprezentując jego znaczenie, w pewnym sensie mając w owym znaczeniu udział. Z tego wynika, że nie można po prostu wymyślać lub projektować symboli; są one dane i zakorzenione w praprzyczynie ludzkiego doświadczenia zbiorowego” (Lurker, 2011, s. 28).

Zakorzenione w ludzkim myśleniu symbole rekonstruuje autorzy lubelskiego słownika etnolingwistycznego. Jerzy Bartmiński we wstępie do *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL, 1996) definiował symbol jako „takie wyobrażenie przedmiotu, które jest traktowane jako reprezentant innego wyobrażenia w ramach większego układu znaków” (Bartmiński, 1996, s. 9). Autorzy słownika ujmują symbolikę w podwójnej relacji: „czego” symbolem jest przedmiot hasłowy oraz „co” jest symbolem przedmiotu hasłowego.

W przypadku leszczynowego krzewu, warstwa symboliczna jest wyjątkowo bogata, o czym przekonałam się, rekonstruuując na potrzeby mojej pracy magisterskiej językovo-kulturowe wyobrażenia wybranych krzewów w języku potocznym i polskiej kulturze ludowej¹.

Symboliczne sensory, związane z leszczyną, ujawniają dawny sposób postrzegania tego krzewu przez mieszkańców wsi. W tekstach folkloru na gałęziach rosnącej w lesie leszczyny śpiewają ptaki, pod jej korzeniami drzemie król węzów; leszczynowy krzew jest świadkiem miłości chłopaka i dziewczyny, obserwuje ich zaloty, mimowolnie przysłuchuje się rozstaniu, wtóruje w płaczu dziewczynie. Leszczynowe gałęzie zatknięte na polu nie tylko zabezpieczały przed piorunami, ale i zapewniały urodzaj; dodane do pierwszych kąpeli dziecka chroniły je przed chorobami w przyszłości.

Narzędziem badawczym, którym się posługuję, jest definicja kognitywna, zaproponowana w 1988 roku przez Jerzego Bartmińskiego, a w sposób systematyczny wykorzystywana przez autorów lubelskiego etnolingwistycznego *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (dalej zwane SSiSL). Definicja ta „za cel główny przyjmuje zdanie sprawy ze sposobu pojmowania przedmiotu przez mówiących danym językiem, tj. ze sposobu utrwalonej społecznie i dającej się poznać poprzez język i użycie języka wiedzy o świecie, kategoryzacji jego zjawisk, ich charakterystyki i wartościowania” (Bartmiński, 1988, s. 169–170).

Definicja kognitywna, odpowiadająca nie tyle na pytanie „co oznacza X”, ile na pytanie: „jak ludzie rozumieją X”, obejmuje cechy typowego przedmiotu, składające się na nią stereotypowe sądy są ułożone na zasadzie koniunkcji cech w przykładowe kategorie semantyczne. Taka budowa definicji sprawia, że jest ona znacznie bardziej rozbudowana niż klasyczna definicja taksonomiczna, w skład której wchodzi *genus proximum* (określający wstępną kategoryzację i przypisujący przedmiot do jakiejś nadrzędnej kategorii) oraz *differentia specifica* (będąca zbiorem cech koniecznych i wystarczających). Posiadająca charakter poznawczy (łac. *cognosco* ‘poznaję’), w przeciwieństwie do scjentystycznej definicji taksonomicznej, w objaśnieniach operuje elementami wiedzy potocznej, rezygnując z terminologii naukowej (Bartmiński, 1988, s. 177). Konsekwencją przyjęcia takiego sposobu opisu przedmiotu jest odpowiedni dobór podstawy materiałowej, w skład której powinny wejść dane systemowe, zapisy tekstów badanego języka, wywiady z informatorami-użytkownikami oraz materiały socjologiczne i etnograficzne, dotyczące „sposobu zastosowania danego przedmiotu

¹ Definicje kognitywne wybranych krzewów, w tym definicja leszczyny, zostały zamieszczone w pracy magisterskiej *Językovo-kulturowy obraz krzewów w polszczyźnie potocznej i ludowej*, napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej; zob. (Kielak, 2013).

w kulturze i zachowań kulturowych użytkowników języka wobec przedmiotu” (Bartmiński, 1988, s. 177).

Podstawą materiałową dla rekonstrukcji wyobrażenia leszczyny były dane dialektologiczne, folklorystyczne (różne gatunki tekstów, m.in.: przysłowia, zamówienia, zaklęcia, pieśni, baśnie, legendy i podania) i etnograficzne (tj. zapisy wierzeń i opisy praktyk). W analizach wykorzystałam dane językowe ze słowników języka polskiego, słowników i atlasów gwarowych, słowników etymologicznych, konteksty wyekscerpowane z materiałów XIX- i XX-wiecznych, a także materiały terenowe – zarówno zebrane samodzielnie, jak i zarchiwizowane w Pracowni „Archiwum Etnolingwistyczne UMCS”.

Zgromadzony materiał pozwolił wyróżnić następujące segmenty opisu leszczyny: *nazwy, hiperonim, kolekcje i kompleksy, opozycje* oraz takie kategorie (fasety), jak: *pochodzenie, wygląd, części, cechy niezwiązane z wyglądem, wiek, czas kwitnienia, miejsce, lokalizator, czynności i stany, rozmówca, obiekt, zastosowanie* (apotropeiczne, magiczne, lecznicze, obrzędowe i praktyczne), *przepowiednie, wróżby, ekwiwalencje* oraz *symbolikę*, co jest zgodne z zasadą przyjętą w SSiSL.

W artykule omówiona została symbolika leszczyny stanowiąca z jednej strony zaledwie wycinek (jedną fasetę definicji kognitywnej leszczynowego krzewu), z drugiej – będąca kategorią, która wieńczy hasło, bazując na pozostałych charakterystykach z pozostałych faset, spina je wspólną klamrą.

1. Symbolika drzewa kosmicznego

Analiza zebranego materiału pozwala upatrywać w leszczynie symbol drzewa kosmicznego, drzewa życia. Wedle wierzeń, w drzewie kosmicznym można było wydzielić trzy części, z każdą zaś z nich miał być związany inny rodzaj istot, najczęściej zwierząt. Z górną częścią drzewa wiązano ptaki, z częścią środkową – zwierzęta kopytne (m.in. jelenie, łosie, krowy, konie i antylopy) oraz człowieka, z częścią podziemną, korzeniami – wiązano węże, żaby, myszy, bobry, wydry, ryby, czasami nawet niedźwiedzie i fantastyczne potwory [Mif Tok 1/400]. Odwołaniem do symboliki drzewa życia jest obecność w górnej części leszczyny ptaków, w środkowej – ludzi i zwierząt, pod jej korzeniami zaś – króla węży.

Leszczyna jest krzewem, na którego gałęziach chętnie siadają ptaki – do ptasich bywalców leszczynowego krzewu zalicza się: słowika [ZWAK 1892/138, podob.: Bart PANLub 4/426], sikorkę i ziębę [ZWAK 1892/138], dudka [K 6 Krak 392–393], sokoła [K 6 Krak 36] oraz kukułkę [Płat Krak 364, podob.: Stoin Żyw 455, Gaw Król 32–33, ZWAK 1882/319].

W pieśniach miłosnych pod/za gęstą leszczyną śpiewa słowiczek: wesoło, gdy siedzi tam także urocza dziewczyna (*pod gęstą leszczyną, gdzie słowiczek wesoło śpiewa, tam siedziała urocza dziewczyna, hej, hej, z którą luby rozstawać się miał* [Bart PANLub 4/426]), żałośnie, gdy dziewczyna tam się topi (*za gęstą leszczyno, gdzie słowiczek żałośnie śpiewa, tam słowiczek wesoło nie śpiewa, hej, hej, bo dziewczyna utopiła się* [Bart PANLub 4/426]).

Na leszczynie kuka [Płat Krak 364, podob.: Stoin Żyw 455], siedzi [Gaw Król 32–33], znajduje się [ZWAK 1882/319] kukułka. W pieśniach weselnych i miłosnych kukułka – wróżąca w polskim folklorze zamążpójście, ożenek [Wisła 1898/395] – kuka na/po leszczynie: *Po gęstej leszczynie kukułeczka kuka, nie mądry ten chłopak, co majątku szuka.* [Płat Krak 364], kuka ubogiej dziewczynie: *Zakukała w lesie na lescynie zakukała ubogiej dziewczynie, hej, rano, ranusieńko w cas.* [Stoin Żyw 455]².

W tekstach pieśniowych pod leszczyną znajdują się/ są pozostawiane konie. W pieśni weselnej cztery konie / siedem koni pod leszczyną – cztery konie / siedem koni pojechały/pojechało do ślubu z dziewczyną [Bart PANLub 2/503]. W zielonej leszczynie chłopak/mężczyzna/pan uwiązuje konie, sam zaś wyrusza na łowy – dziewczyny [K 28 Maz 228, podob.: Płat Krak 134] albo zwierzyny [ZWAK 1885/180] – zanoszą dobranoc dziewczynie [K 28 Maz 228], ma zamiar zalecać się do dziewczyny [Płat Krak 134]; konik niewiele wartego chłopaka jest w pieśni uwiązany do suchej leszczyny [ZWAK 1885/180].

W ludowych opowieściach pod korzeniami leszczyny, na której rośla jemiola, mieszkał król wężów [K 17 Lub 148, podob.: Bieg Koleb 106, Wisła 1892/320, 349] – większy od innych przynajmniej dwa razy, ze złotą koroną na głowie, gromadzący wokół siebie pozostałe węże, które wykonywały jego rozkazy [K 17 Lub 148, podob.: Bieg Koleb 106].

Także pochówek pod leszczyną, o którym mowa w pieśniach, jest prawdopodobnie związany z archaicznymi wyobrażeniami o leszczynowym krzewie, będącym odpowiednikiem drzewa kosmicznego, które ułatwi pochowanym pod nim istotom dostanie się do nieba [Mar Drzew 59]. Pod leszczyną usytuowane są groby/pochowani są ludzie.

W balladach krzew leszczyny wyrasta na mogile wójtowej [K 50 Sa-Kr 245–246], dziewczyny wójtowej [MAAE 1910/203], która zgubiła troje swoich dzieci: *A posłał ci wojt po kata, zgubić wójtównę ze świata. Chcesz li, wójtowna, moją być, chcę cię od śmierci wykupić. Kiem zasłużyła, niech ginę, bom zawstydzila rodzinę. Wyrosła na niej lescyna: nie płac mi, matko jedyna!* [K 50 Sa-Kr 245–246, podob.: MAAE 1910/203]. Leszczyna nie bez przyczyny wyrasta na mogile kobiet, dziewczyn – jest przecież krzewem o żeńskiej charakterystyce; ponadto

² W legendach kukułka, ptak wiązany ze złym *sacrum*, siedząca na krzewie leszczyny, zdradza kryjówkę Matki Bożej [Gaw Król 32–33], Matki Bożej z Chrystusem [ZWAK 1882/319], za co zostaje ukarana – nie ma własnego gniazda [Gaw Król 32–33, podob.: ZWAK 1882/319] i nie ma gdzie ukrywać swoich piskląt [Gaw Król 32–33].

leszczyna, wyrastająca na mogile, jest symbolicznym przedłużeniem życia pochowanej pod nią zmarłej. Przymiotniki *leszczynowy*, *laskowy* są podawane wśród synonimów słowa żywy [DąbGel SS 168]³.

Zmarli pochowani pod leszczyną to osoby, które opuściły ten świat bez dopełnienia obrzędu przejścia, znajdują się, w związku z tym, w stanie ciągłej mediacji – ich śmierć nie została poprzedzona i potwierdzona odpowiednim rytuałem, umarli i zarazem nie umarli – pozostają więc istotami nigdzie nieprzynależącymi – ani do tego, ani do tamtego świata [Stom Antr 159]⁴.

Pod leszczynowym krzewem dochodzi do morderstwa – w pieśni żartobliwej pod leszczyną panny mordują Antka, tutaj także zostaje on pochowany [Bart PANLub 4/671] – w konsekwencji, pod leszczyną dochodzi także do zmiany stanu (pod krzewem żywy staje się umarłym), ale znowu obrzęd przejścia nie zostaje dopełniony, leszczynowy krzew zaś zyskuje właściwości mediacyjne, może pośredniczyć między tym a *tamtym* światem.

2. Symbol świętości

Wedle legend, leszczyna jest krzewem, który zaofiarował schronienie Świętej Rodzinie [Ziół Gaw 161, podob.: Stom Antr 221, Graj Osicz 23–25], Najświętszej Panience z Dzieciątkiem [Nieb Przes 84, podob.: ZWAK 1883/117, Gaw Król 32–33, Mat NTarg 9, Wisła 1893/108, Etnl 1995 Biłg 165, PSL 1963/2/104], Matce Boskiej [Nieb Przes 114–115, podob.: Etnl 1995 Biłg 166, Nieb Przes 133, Kul Rop 98], uciekającej przed królem Herodem do Egiptu. Za to, że udzieliła schronienia Maryi, leszczyna została nagrodzona – stała się *blógosławioną krzewiną* [Gaw Król 32–33, podob.: PSL 1963/2/104]; krzew ten uważa się za cudowny [Wisła 1893/108], święty [Cisz Sławk 202, podob.: Kul Rop 98], za *katolickie drzewo* [PSL 1963/2/104], które *więcej do powiedzenia ma z praktyk religijnych* [Etnl 1994 Czyż 172, Podhale]. O leszczynie mówi się, że jest krzewem Matki Boskiej [Etnl 1995 Biłg 165, podob.: Nieb Przes 133, Bart PANLub 1/457], będącym w łaskach Maryi Panny [Gaw Król 32–33], w który nie biją pioruny. Dzięki obecności *sacrum*, leszczynowy krzew stał się symbolem świętości, osią umożliwiającą człowiekowi nawiązanie kontaktu z niebem. Ponadto legendy o ucieczce Świętej Rodziny do Egiptu stanowią mityczne uzasadnienie cudownej mocy niektórych drzew

³ W tekstach folkloru na zasadzie opozycji życie–śmierć, płodność–bezpłodność przeciwstawione są sobie leszczyna zielona i sucha. Dodatkowo kolor zielony konotuje niedojrzałość i młodość (Libera, 1987, s. 126). Często podkreślana *młodość* leszczynowego krzewu ma związek z przypisywaną leszczynie witalnością, w pieśniach ludowych krzew kojarzony jest nie z dojrzałą już kobietą, a z młodą, płodną dziewczyną, będącą w pełni sił życiowych (Kielak, 2013).

⁴ Miejsce pod drzewem, w tym przypadku pod leszczyną, jest w kulturach tradycyjnych uważane za graniczne – pochowani tu zmarli mogą po śmierci stać się demonami [Mar Drzew 59].

i krzewów [Zow Bib 266]. Rola, którą w owych legendach odegrała leszczyna, tłumaczy, m. in., jej apotropeiczne właściwości⁵.

3. Symbol życia, trwania, regeneracji i wzrastania

Leszczyna, krzew co roku rodzący owoce, wyrastający z zasadzonych w ziemi orzechów laskowych [Ziół Gaw 161] jest symbolem życia, trwania, regeneracji, wzrastania [PSL 1990/1/17–18], zapewnia długowieczność [ZWAK 1883/117, podob.: PSL 1990/1/17–18]. W podaniu, zapisanym w Cedzynie, Matuzalem dlatego żył na świecie najdłużej ze wszystkich ludzi, ponieważ zamieszkiwał w budce zrobionej pod krzewem leszczyny [ZWAK 1883/117]. W ludowych opowieściach maść z króla węzów, mieszkającego pod korzeniami krzewu, posiadała właściwości odmładzające [K 17 Lub 148, podob.: Bieg Koleb 106, Wisła 1892/320, 349]. Prawdopodobnie witalność krzewu leszczyny oraz jego związek z odradzającym się życiem były powodem tego, że to właśnie leszczynową pałką zawiadamiano o czyjejs śmierci [Ziół Gaw 160].

Zieleń leszczyny, tak często przywoływana w pieśniach, także aktualizuje regeneracyjną, witalną symbolikę krzewu. Semantyka barwy zielonej, o czym pisał Zbigniew Libera, jest ściśle związana z symboliką drzew i roślinności, z ich żywotnością, zdrowiem i siłą [Libera 1987: 124]. Zieleń „zawiera w sobie idee wiecznego trwania bądź wiecznego, okresowego odradzania się” [Libera 1987: 124], to barwa ziemskiej wegetacji i roślinności, kojarzona z rajskim ogrodem i odnową życia, które „będzie trwało wiecznie” [Libera 1987: 124]⁶.

4. Symbol mocy i zdrowia

Wykorzystywana w ludowym leczeniu leszczyna jest symbolem mocy i zdrowia. Dawniej na leszczynowy krzew „przenoszono” febrę [ZWAK 1882/245–246, podob.: MAE 1910/296, Bieg Lecz 316–318, 328] czy chorobę dziąseł [Bieg Koleb 161, podob.: ZWAK 1884/296–297], wierzono też, że kąpiel w odwarze z leszczyny pomoże oczyścić się kobiecie po połogu,

⁵ Polskie legendy o ucieczce Świętej Rodziny do Egiptu, a także apotropeiczne zastosowanie leszczynowego krzewu omówione zostały w artykule *Dlaczego w leszczynę pioruny nie biją? Polskie wierzenia o leszczynie na tle wierzeń słowiańskich*, zob. (Kielak, 2014a).

⁶ Z. Libera pisał także o negatywnym znaczeniu zielonej barwy, która symbolizować miała „obcy, leśny i demoniczny świat, przeciwstawiony nierzadko światu swojemu” (Libera, 1987, s. 126), ale to drugie znaczenie zieleni w tym przypadku nie jest aktualizowane.

dzieciom zapewni nie tylko zdrowie i siłę, ale także urodę i powodzenie w miłości, wyleczy również różne choroby. Krzew stosowano także w praktykach uznanych za uzasadnione medycznie, wykorzystując do leczenia różne części rośliny: gałęzie, liście, kwiaty, kwiaty żeńskie – pączki, korę i orzechy (Kielak, 2013).

Giętka, mocna leszczyna, którą niełatwo jest złamać (por. przysłowie *Nie gryź z diabłem orzechów, ani leszczyny z nim nie nagingaj* [NKPP diabeł 115]), służyła do wyrabiania części sprzętów gospodarskich (bron [Kutrz Kurp 2/76], dzierżaków do cepów [Wiśła 1889/764], elementów sochy [Kutrz Kurp 2/69]), wędek [Wiśła 1903/433], lasek [Kul Wiel 2/662] i różg [Ziół Gaw 158]. Wedle wierzeń, Pan Bóg stworzył leszczynę dla biedaków: krzew miał podierać człowieka, gdy nogi odmówią mu już posłuszeństwa [Ziół Gaw 162].

5. Symbol płodności i obfitości

Leszczyna, krzew Matki Boskiej (w kulturze ludowej uznawanej za patronkę urodzaju, symbolizującą płodność i macierzyństwo), wydający owoce – orzechy laskowe – jest symbolem płodności i obfitości, wykorzystywanym w magii płodnościowej oraz przy wróżbach dotyczących urodzaju.

Wtykanie leszczynowych gałęzi w pole nie tylko zabezpieczało przed zniszczeniem plonów, ale było też związane z magią płodnościową – miało zapewnić gospodarzowi urodzaj. Kije leszczynowe, służące do poganiania bydła, wkładali pasterze na św. Jana do *piérwszego stajania (staja)* żyta, aby było piękne [ZWAK 1882/245], aby wyrosło tak wysokie, jak kije z leszczyny [ZWAK 1882/245]. Na środku zasianego pola zatykano także na kijach z leszczyny snopki ze słomy żytniej, bez ziarna [Wiśła 1889/878, podob.: Wiśła 1893/583]; czyniono to wieczorem, w wigilię Bożego Narodzenia [Wiśła 1893/583]. W sposób podobny do snopka, skonstruowane było kropidełko (także sporządzone ze słomy żytniej i leszczynowego kija) [Wiśła 1893/583], zatykane przez gospodarza w Wielki Poniedziałek w rogach poświęconego uprzednio zasianego pola ze słowami: *Stój sobie z Panem Jezusem i rośnij!* [Wiśła 1893/583]. Snopki/kropidełka miały sprowadzać urodzaj [Wiśła 1889/878, Wiśła 1893/583].

Zakwitająca bardzo wcześnie – na przedwiośniu, w lutym, marcu, ewentualnie kwietniu – leszczyna jest krzewem wiązanim z wiosennym początkiem nowego cyklu wegetacyjnego. Aby wymłócone zboże nie psuło się, należało ściąć wiosną zielony kij leszczynowy i po usłyszeniu pierwszego wiosennego grzmotu (będącego symbolicznym „otwarcie” ziemi, umożliwiającym jej ujawnienie pełni mocy życiowej” [Tom Drz 35], zapoczątkowują-

cym cykl wegetacyjny) uczynić tym kijem znak krzyża nad każdą kupą zboża – wówczas można było mieć pewność, że zboże w spichlerzu nie zepsuje się [Wisła 1892/777].

Wieniec dożynkowy, nazywany *plonem*, uosabiający wszystkie zebrane plony oraz urodzaj, będący ukoronowaniem żniw, udekorowany był, m.in., orzechami z leszczyny [Udz Biec 148–149], wykonany był z gałązek leszczyny z dojrzewającymi orzechami [Ziół Gaw 160]. W zwyczajach żniwiarskich gałąź leszczynowego krzewu, obsypana orzechami, była symbolem obfitości, dowodem błogostawieństwa bożego i dobrą wróżbą na przyszłość [Ziół Gaw 160].

Płodnościowa symbolika leszczyny przejawia się także w obrzędzie gaikowym. Wiosenny zwyczaj obchodzenia wsi z zielonym drzewkiem, zwanym *maikiem*, *gaikiem* czy *nowym latkiem*, badacze wywodzą z przedchrześcijańskiego kultu drzew, zauważając jednocześnie, że demonstracja tego kultu dawała dawniej początek każdemu cyklowi wegetacyjnemu. Gaik był zwykle wykonany ze świerku lub jodełki – po dyngusie chodziły z nim przeważnie dziewczęta, rzadziej chłopcy lub chłopcy i dziewczęta [ŁSE 1963/79]. W Opoczyńskim gaik był wykonany z czterech prętów leszczynowych, wygiętych w formie kuli przybranej w bibułkowe wstążki, z umieszczonym na jej szczycie krzyżykiem, a nieco niżej – średniej wielkości jabłkiem [ŁSE 1963/79].

6. Symbol dziewczyny

W pieśniach ludowych leszczyna jest kojarzona z dziewczyną. Z leszczyną, rosnącą koło młyna, zestawiana jest piękna młynareczka [K 20 Rad 194–195, podob.: Wisła 1896/506]; w pieśniach zalotnych ładna dziewczyna porównywana jest do wysokiej leszczyny: *Jak wysoka leszczyna, Mania ładna dziewczyna*. [Kot Zn 412], o panieństwie dziewczyny ma świadczyć leszczyna zieleniąca się na jej głowie: *Dana jeno, dana, je jeszcze dziewczyna, bo mi się zieleni na głowie leszczyna*. [ZWAK 1886/321, podob.: Cisz Sławek 135]; orzechy, owoce leszczynowego krzewu, porównywane są do dziewczęcego wianka: *W zielonym gaiku kamyk na kamyku, orzech na leszczynie, wianek na dziewczynie*. [Wisła 1904/332]. Leszczyna, symbol dziewczyny, w tekstach pieśniowych często występuje w opozycji do jałowca [Stoin Żyw 455, podob.: Bart PANLub 4/574] i jaworu [Płat Krak 167, podob.: ŁSE 1980/121, Bart PANLub 4/277–278] – drzew męskich.

Leszczyna towarzyszy dziewczynie w ostatnich chwilach jej panieństwa. W pieśniach weselnych pod *rosnącą/stojącą* na polu / pod lasem / na łące leszczyną rozczesuje włosy,

żałośnie śpiewa, płacze wychodząca za mąż dziewczyna (pod leszczyną dziewczyna rzęsiste włosy czesała i tak żałośnie śpiewała [Bart PANLub 2/173–174]). Wycinana leszczyna szumi, wtóruje w płaczu wychodzącej za mąż dziewczynie: *Szumiąta leszczyna, jak ją wycinali, płakała dziewczyna, jak jej ślub dawali.* [Płat Krak 401]. Szum, trzask leszczyny jest oznaką smutku i tęsknoty, ujawnia się tu paralelizm między światem przyrody a światem ludzkim, charakterystyczny dla ludowego stylu artystycznego (Bartmiński, 1974, s. 20).

W pieśniach zalotnych i miłosnych oraz w balladach sucha leszczyna symbolizuje pannę, która straciła dziewictwo. Jeden z wariantów pieśni zalotnej brzmi: *Kasia nic nie robiła, po sadecku chodziła. Oj i polewała suchą lescyneckę, by się prędko ozwiła. Ozwijaj się lescyna, cóż ja pocnę dziewczyna? Oj utraciłam ruciany wianeczek – cóż'em za to nabyła?* [K 2 San 144]. Uwiedziona dziewczyna polewa [K 2 San 144], szuka [K 40 MazP 338–339], opatruje [Nieb Przes 55], spogląda [Wiśła 1893/147], wygląda [K 40 MazP 340–341] suchej leszczyny, kiedy ta się rozwinie [K 22 Łęcz 125–126], wypuści zielony listek [K 2 San 144, K 40 MazP 521], zakwitnie [K 40 MazP 521, K 22 Łęcz 126] – w pieśniowych formułach niemożliwości dopiero wtedy ma wrócić do niej ukochany [K 2 San 144, podob.: K 40 MazP 338–339, Bart PANLub 4/302, K 22 Łęcz 126]; choć dziewczyna wychodziła nowe trzewiczki, sucha leszczyna jeszcze się nie rozwinęła [Wiśła 1893/147] – tak jak sucha leszczyna nie wypuści zielonego listka, tak i dziewczynie nie wróci dziewictwo.

W pieśniach szum leszczynowego krzewu jest często zestawiany z płaczem dziewczyny. W pieśni miłosnej leszczyna (= leszczynowy las) szumi/trzeszczy, gdy jedzie przez nią chłopiec [K 21 Rad 110, podob.: K 40 MazP 282, Bart PANLub 4/444, Nieb Przes 68, ZWAK 1885/238, Wiśła 1889/521] – dziewczyna zaś płacze, gdy chłopiec od niej odjeżdża/śmieje się z niej (*Jakżem do niej jechał, szumiąta leszczyna, jakżem ją odjechał, płakała dziewczyna* [Bart PANLub 4/444]; *Sumiāta lescyna, sumiał gaj, sumiał gaj, płakałaś Marysiu, ja sie śmiał, ja sie śmiał.* [ZWAK 1888/196]). W pieśni weselnej krzew szumi – podobnie jak płacze dziewczyna po utracie wianka: *Zaszumiāta zielona leszczyna, zaszumiāł i gaj, zapłakała nadobna dziewczyna, bo jej wianka żal.* [Wit Baj 177]. W pieśniach frywolnych leszczyna szumi – dziewczyna płacze, nieusatysfakcjonowana życiem małżeńskim: *Szumiāta leszczyna, płakała dziewczyna. Miała czego płakać: dostała starego, nie chciał na nią skakać.* [K 39 Pom 186]⁷.

⁷ Leszczyna, kojarzona jednocześnie z płodnością, obfitością i dziewczyną, posiada także symbolikę erotyczną. W polskiej kulturze ludowej erotyczne sensory, związane z leszczynowym krzewem, zakodowane są przede wszystkim w pieśniach. Szerzej pisałam o tym w artykule: „Deszczyk pada, rosa siada po drobnej leszczynie...”. *Erotyczna symbolika leszczynowego krzewu w ludowych pieśniach miłosnych*, (zob. Kielak, 2014b).

Zakończenie

Myślenie symboliczne, które da się zaobserwować w rekonstrukcji ludowego obrazu leszczyny, opiera się na dwóch podstawowych zasadach: podobieństwa i styczności. W przypadku zasady styczności element symbolizujący jest częścią elementu symbolizowanego, może być atrybutem, materiałem, narzędziem, miejscem, zdarzeniem czy osobą (Niebrzegowska, 1996, s. 80). Z tego powodu leszczyna z ptakami ulokowanymi na jej gałęziach, z węzowym królem u jej korzeni, z ulokowanymi pod krzewem koźmi, dziewczyną i mogiłami symbolizuje drzewo kosmiczne. Ponadto, ze względu na ukrywającą się pod nią Świętą Rodzinę, staje się symbolem świętości. W przypadku zasady podobieństwa bazuje się na podobieństwie obserwowanym empirycznie lub opartym na pewnej wiedzy o świecie (Niebrzegowska, 1996, s. 61). W konsekwencji, leszczyna, często charakteryzowana jako zielona, wyrastająca z zasadzonych w ziemi orzechów laskowych – symbolizuje życie, trwanie, witalność; posiadająca orzechy twarde, ciężkie do zgryzienia – moc i zdrowie; wysoka, giętka, rodząca orzechy leszczyna symbolizuje również dziewczynę. Często zasady podobieństwa i styczności łączą się ze sobą w różnych proporcjach, wspólnie decydując o symbolice.

W procesach symbolizacji uaktywniają się wybrane cechy, posiadające potencjał wyzwalań sensów symbolicznych; kojarzenie symboliczne jest zaś operacją intelektualną, która prowadzi do nałożenia lub styczności elementu symbolizującego i symbolizowanego (Niebrzegowska-Bartmińska, 2013, s. 138). Często jednemu elementowi symbolizującemu odpowiada wiele elementów symbolizowanych, z tego też powodu leszczyna może być jednocześnie symbolem drzewa kosmicznego i świętości, życia, trwania, regeneracji i wzrastania, mocy i zdrowia, płodności i obfitości oraz dziewczyny.

Sensy symboliczne, wymagające znajomości kodu kulturowego, po części wydobywane intuicyjnie, zależne od kompetencji badacza, nie są dane wprost, lecz interpretowane. Jak pisze Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska (2013, s. 140), „teksty – zwłaszcza artystyczne, a do nich należą także teksty folkloru – zawierają niezamknięty potencjał semantyczny i pozostają niedopowiedziane, otwarte i podatne na nowe odczytania symboliczne”.

Bibliografia:**OPRACOWANIA:**

- Bartmiński, J. (1974). „Jaś koniki poił”. Uwagi o stylu erotyku ludowego. *Teksty*, nr 2, s. 11–24.
- Bartmiński, J. (1988). *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji*. W: J. Bartmiński (red.), *Konotacja* (s. 169–183). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Bartmiński, J. (1996). O „Słowniku stereotypów i symboli ludowych”. W: J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1, z. 1, *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie* (s. 9–34). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kielak, O. (2013). Językowo-kulturowy obraz krzewów w polszczyźnie potocznej i ludowej. Praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej w Zakładzie Tekstologii i Gramatyki Współczesnego Języka Polskiego IFP UMCS, Lublin [404 s. mpsu].
- Kielak, O. (2014a). *Dlaczego w leszczynę pioruny nie biją? Polskie wierzenia o leszczynie na tle wierzeń słowiańskich*. W: M. Gaze, K. Kubacka (red.), *Bogactwo językowe i kulturowe Europy w oczach Polaków i cudzoziemców*, T. 2. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego [w druku].
- Kielak, O. (2014b). „Deszczyk pada, rosa siada po drobnej leszczynie...” Erotyczna symbolika leszczynowego krzewu w ludowych pieśniach miłosnych. *Barbarzyńca. Pismo antropologiczne*, nr 1(19), [w druku].
- Libera, Z. (1987). *Semiotyka barw w polskiej kulturze ludowej i innych kulturach słowiańskich. Etnografia polska*, z. 1, s. 115–138.
- Lurker, M. (2011). *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, tłum. R. Wojnakowski. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Niebrzegowska, S. (1996). *Polski sennik ludowy*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Niebrzegowska-Bartmińska, S. (2013). Ustalanie znaczeń symbolicznych w słowniku etnolingwistycznym. *LingVaria*, nr 1 (15), s. 127–144.

SKRÓTY ŹRÓDEŁ:

- Bart PANLub** – *Polska pieśń i muzyka ludowa. Źródła i materiały*. Red. L. Bielawski. Tom 4. *Lubelskie*. Red. tomu J. Bartmiński. Cz. 1. *Pieśni i obrzędy doroczne*; Cz. II. *Pieśni i obrzędy rodzinne*; Cz. III. *Pieśni i teksty sytuacyjne*; Cz. IV. *Pieśni powszechne*; Cz. V. *Pieśni stanowe i zawodowe*, Lublin 2011.
- Bieg Kaleb** – Biegeleisen Henryk, *U kolebki. Przed ołtarzem. Nad mogiłą*, Lwów 1929.
- Bieg Lecz** – Biegeleisen Henryk, *Lecznictwo ludu polskiego*, Kraków 1929.
- Cisz Sławk** – Ciszewski Stanisław, *Lud okolic Sławkowa w powiecie olkuskim*, Kraków 1887.
- DąbGel SS** – Dąbrowka Andrzej, Geller Ewa, Turczyn Ryszard, *Słownik synonimów*, Warszawa 1996.
- Etnl 1994 Czyż** – Czyżewski Feliks, *Burza w wierzeniach ludowych*, „Etnolingwistyka” 4–6, red. Jerzy Bartmiński, Lublin 1994, s. 169–173, [materiał ze wschodniej Lubelszczyzny].

- Olga Kielak *Symbolika leszczyny w polskiej kulturze ludowej. Fragment definicji kognitywnej...*
- Etnl 1995 Biłg** – Adamowski Jan, Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska Stanisława, *Ptaki, zwierzęta i rośliny w relacjach gwarowych z okolic Biłgoraja*, „Etnolingwistyka” 7, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, 1995, s. 135–178.
- Gaw Król** – Gawalewicz Maryan, Stachniewicz Piotr, *Królowa Niebios. Legendy ludowe o Matce Boskiej*, Warszawa 1894.
- Graj Osicz** – Grajert Józef, *Osiczyna i leszczyna (legenda szlązka)*, [w:] tegoż, *Powiastrki i pieśni*, Warszawa 1893, s. 22–25.
- K** – Kolberg Oskar, *Dzieła wszystkie*, Wrocław:
- K 2 San** – T. 2 *Sandomierskie*, 1962, [wyd. fotoofsetowe z: *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gasła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. Przedstawił... Serya I [2]...*, 1865].
- K 6 Krak** – T. 6 *Krakowskie*, cz. 2, 1963, [wyd. fotoofset. z: *Lud... Serya VI...*, 1873].
- K 12 Poz** – T. 12 *W. Ks. Poznańskie*, cz. 4, 1963, [wyd. fotoofset. z: *Lud... Serya XII...*, 1879].
- K 17 Lub** – T. 17 *Lubelskie*, cz. 2, 1962, [wyd. fotoofset. z: *Lud... Serya XVII...*, 1884].
- K 20 Rad** – T. 20 *Radomskie*, cz. 1, 1963, [wyd. fotoofset. z: *Lud... Serya XX...*, 1887].
- K 21 Rad** – T. 21 *Radomskie*, cz. 2, 1964, [wyd. fotoofset. z: *Lud... Serya XXI...*, 1888].
- K 22 Łęcz** – T. 22 *Łęczyckie*, 1964, [wyd. fotoofset. z: *Lud... Serya XXII...*, 1889].
- K 25 Maz** – T. 25 *Mazowsze*, cz. 2, 1963, [wyd. fotoofset. z: *Mazowsze. Obraz...*, t. 2 *Mazowsze polne*, 1886].
- K 26 Maz** – T. 26 *Mazowsze*, cz. 3, 1963, [wyd. fotoofset. z: *Mazowsze. Obraz...*, t. 3 *Mazowsze leśne*, 1887].
- K 27 Maz** – T. 27 *Mazowsze*, cz. 4, 1964, [wyd. fotoofset. z: *Mazowsze. Obraz...*, t. 4 *Mazowsze stare. Mazury. Kurpie*, 1888].
- K 28 Maz** – T. 28 *Mazowsze*, cz. 5, 1964, [wyd. fotoofset. z: *Mazowsze. Obraz...*, t. 5 *Mazowsze stare. Mazury. Podlasie*, 1890].
- K 39 Pom** – T. 39 *Pomorze* oraz Aleksander Hilferding, *Ostatki Słowian na południowym brzegu Bałtyckiego Morza*, przeł. Oskar Kolberg, z rękopisów oprac. Jerzy Kądzioła, Danuta Pawlakowa, red. Józef Burszta, 1965.
- K 40 MazP** – T. 40 *Mazury Pruskie*, z rękopisów oprac. Władysław Ogrodziński, Danuta Pawlak, red. Danuta Pawlak, 1966.
- K 50 Sa-Kr** – T. 50 *Sanockie-Krośnieńskie*, cz. 2, z rękopisów oprac. Bogusław Linette, Tadeusz Skulina, red. Agata Skrukwa, 1972.
- Kot Zn** – Kotula Franciszek, *Znaki przeszłości. Odchodzące ślady zatrzymać w pamięci*, Warszawa 1976.
- Kul Rop** – *Nad rzeką Ropą. Zarys kultury ludowej powiatu gorlickiego*, red. Roman Reinfuss, Kraków 1965.
- Kul Wiel** – *Kultura ludowa Wielkopolski*, red. Józef Burszta, Poznań, t. 1 1960, t. 2 1964, t. 3 1967.
- Kutrz Kurp** – *Kurpie Puszcza Zielona*, red. Anna Kutrzeba-Pojnarowa, Wrocław, t. 1 1962, t. 2 1964, t. 3 1965.
- ŁSE** – „*Łódzkie Studia Etnograficzne*”, Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, Łódź-Warszawa, R. 5 1963, R. 22 wyd. w 1983 za r. 1980.
- MAAE** – „*Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne wydawane staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie*”, Kraków, t. 10 1908, t. 11 1910.

- Olga Kielak *Symbolika leszczyny w polskiej kulturze ludowej. Fragment definicji kognitywnej...*
- Mar Drzew** – Marczevska Marzena, *Drzewa w języku i kulturze*, Kielce 2001.
- Mat NTarg** – Matyas Karol, *Świat i przyroda w wyobraźni chłopa (ze wsi Zabrzezie pow. nowotarski i z Zawody pow. nowosądecki)*, Lwów 1888.
- Mif Tok** – *Mify narodov mira. Enciklopedija*, red. Sergej A. Tokarev, t. 1, Moskwa 1980.
- NKPP** – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, w oparciu o dzieło Samuela Adalberga opracował Zespół Redakcyjny pod kierunkiem Juliana Krzyżanowskiego, Warszawa, t. 1 1969, t. 2 1970, t. 3 1972, t. 4 1978.
- Nieb Przes** – Niebrzegowska Stanisława, *Przestrach od przestrachu*, Lublin 2000.
- PSL** – „Polska Sztuka Ludowa”, Warszawa, R. 17 1963, R. 44 1990.
- Plesz Międz** – Pleszczyński Adolf, *Bojarzy międzyrzeczcy. Studium etnograficzne*, Warszawa 1892.
- Płat Krak** – *Albośmy to jacy tacy. Zbiór pieśni Krakowiaków wschodnich i zachodnich*, zebrał i oprac. Piotr Płatek, Kraków 1976.
- Stoin Żyw** – *Pieśni żywieckie*, zebrał Stefan M. Stoiński, Kraków 1964.
- Stom Antr** – Stomma Ludwik, *Antropologia kultury wsi polskiej XIX w.*, Warszawa 1986.
- Tom Drz** – Tomicka Joanna, Tomicki Ryszard, *Drzewo życia. Ludowa wizja świata i człowieka*, Warszawa 1975.
- Udz Biec** – *Ziemia biecka. Lud polski w powiatach gorlickim i grybowskiem*, red. Udziela Seweryn, Nowy Sącz 1994.
- Wisła** – „Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny”, Warszawa, t. 2 1888, t. 3 1889, t. 6 1892, t. 7 1893, t. 10 1896, t. 12 1898, t. 17 1903, t. 18 1904.
- Wit Baj** – Witkoś Stanisław, *Bajdy i Moderówka*, Poznań 1977.
- Ziół Gaw** – Ziółkowska Maria, *Gawędy o drzewach*, Warszawa 1988.
- Zow Bib** – Zowczak Magdalena, *Biblia ludowa. Interpretacje wątków biblijnych w kulturze ludowej*, Wrocław 2000.
- ZWAK** – „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” wydawany staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności, Kraków t. 6 1882, t. 7 1883, t. 8 1884, t. 9 1885, t. 10 1886, t. 16 1892.

Summary:

The article discusses the symbolism of the hazel plant which constitute a segment (one facet) of the cognitive definition of a hazel bush. The symbolism of the hazel is a category which terminate and gather in together other facets constituting the entry ‘Hezel’ in the Lublin ethnolinguistics dictionary (*Słownik stereotypów i symboli ludowych*, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska): i.e. the plants’ provenance, image, time and place of flourishing; its magical, apotropaical, therapeutical, ritual and practical use etc. The symbol is thus – next to the stereotype – the second key concept in this dictionary. The author shows the different symbolic meanings attributed to hazel in Polish folk culture – the symbolism of the space tree, the symbolism of sacredness, a symbol of life, duration, recovery and growth; symbol of power and health, the symbolism of fertility and abundance, and a symbol of girl.

Keywords:

ethnolinguistics, symbol, cognitive definition, hazel, folk culture

Streszczenie:

W artykule omówiona została symbolika leszczyny stanowiąca wycinek (jedną fasetę) definicji kognitywnej leszczynowego krzewu. Symbolika leszczyny jest kategorią, która wieńczy hasło, bazując na pozostałych fasetach – dotyczących m. in. pochodzenia, wyglądu, czasu i miejsca kwitnienia, zastosowania apotropaicznego, magicznego, leczniczego, obrzędowego i praktycznego - spina je wspólną klamrą. Symbol jest bowiem, obok stereotypu, drugim kluczowym pojęciem w lubelskim słowniku etnolingwistycznym (*Słownik stereotypów i symboli ludowych*, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska). Autorka prezentuje różne sensory symboliczne przypisywane w polskiej kulturze ludowej leszczynie – symbolikę drzewa kosmicznego; symbolikę świętości; symbol życia, trwania, regeneracji i wzrastania; symbol mocy i zdrowia, symbolikę płodności i obfitości oraz symbol dziewczyny.

Słowa kluczowe:

etnolingwistyka, symbol, definicja kognitywna, leszczyna, kultura ludowa